

УДК 821-3

Олена ЮРЧУК

**«ЧОЛОВІК ІЗ МОНЕТНИМ ПРОФІЛЕМ»: ХУДОЖНЯ РЕЦЕПЦІЯ
ПОСТАТІ МИКОЛИ ХОМИЧЕВСЬКОГО В РОМАНІ
«КЛІТКА ДЛЯ ВИВІЛЬГИ» ВОЛОДИМИРА ДАНИЛЕНКА**

У пропонованому дослідженні увага зосереджена на особливостях художньої презентації постаті Миколи Хомичевського (Бориса Тена) в сучасній українській прозі. До розгляду пропонується роман «Клітка для вивільги», що став частиною родинних хронік «Грози над Туровцем» Володимира Даниленка. Автор звертається до літературного регіонального феномена, вагомою складовою якого стає постать унікального перекладача й поета.

Ключові слова: художня рецепція, родинні хроніки, регіональний міф, Житомирська прозова школа.

Творчість Володимира Даниленка достатньо презентована в сучасному українському літературознавстві. Це студії Петра Білоуса, Галини Бондаренко, Тамари Гундорової, Ніли Зборовської, Людмили Тарнашинської, Роксани Харчук та інших. У пропонованому дослідженні звертаємося до книжки «Грози над Туровцем», у якій автор художньо презентує постать Миколи Хомичевського (Бориса Тена), унікального поета й перекладача.

Насамперед варто пильніше придивитися до самої книжки, яку Володимир Даниленко називає родинними хроніками. Поза авторською дефініцією перед нами колаж жанрів: повість, роман, оповідання, що об'єднані під однією палітуркою.

Книжку відкриває повість «Сповідь джури Самойловича», у якій автор розповідає історію молодого джури, котрий опиняється в центрі політичного змагання гетьмана Самойловича й гетьмана Мазепи. Герой переживає низку авантюрних пригод, допоки не знаходить прихисток у патріархальній ідилії. В алюзійному просторі прочитуємо зв'язок із романом Пантелеймона Куліша «Чорна рада», герої якого після невдалих політичних змагань утішені ідеальною сім'єю.

Від історії джури з XVII століття втрапляємо у XX століття роману «Клітка для вивільги». Змінюється час, але не місце дії (Туровець) та люди (нащадки джури). З перших рядків роману перед читачем постає Микола Хомичевський (Борис Тен), далі зустрічаємося з Євгеном Концевичем, Валерієм Шевчуком. Від Хомичевського дізнаємося про його титанічну працю над перекладом «Іліади» та

«Одіссеї», поневіряння в радянських таборах. Євген Концевич демонструє свій легендарний рушник і розповідає його історію, а Валерій Шевчук іронічно відгукується про жінок.

Закінчуються родинні хроніки серією оповідань, що стають кінцевою ланкою структури книжки. Автор вдається до часового колажу, комбінуючи історії від часів Коліївщини до періоду радянської окупації. Ці мініатюри – емблеми попередніх частин книжки, адже конденсують у собі «скельця» життя героїв, подекуди декодуючи, подекуди створюючи нові смисли, що закладені попередньо в повісті та романі.

У «Грозах над Туровцем» Володимир Даниленко розповідає про свою малу батьківщину, про себе й близьких йому людей, які вистояли у непрості часи й залишили світлий спомин по собі. Зауважимо, що «регіональність» як вагома складова сучасної української літератури, була осмислена письменником у книзі «Лісоруб у пустелі». Міркуючи про роль столиці й провінції в українському мистецтві слова, він безапеляційно твердить, що «в сучасній українській літературі провінції все більше послаблюють роль Києва, а периферійні письменники, використовуючи столичні засоби масової інформації, можуть бути успішнішими за столичних. І приклади письменників із периферії Юрія Андруховича (1960) та Сергія Жадана (1974) підтверджують цю думку» [4, с. 88]. Власне, варто продовжити це міркування, допасувавши до переліку успішних провінціалів-літераторів і самого Володимира Даниленка, який не тільки став автором низки книжок «Сон із дзьоба стрижа», «Тіні в мастку Тарновських», «Газелі бідного Рамзі», «Капелюх Сікорського», «Кохання в стилі бароко» (sic! до речі, у свій час Ніла Зборовська саме цей роман назве найкращим у сучасній українській літературі), а й промоутером такого явища як Житомирська прозова школа.

Поза регіональними літературними феноменами / міфами цікавить Володимира Даниленка власне постать самого митця. Осмислюючи український постколоніальний простір у тому ж «Лісорубі у пустелі», він називає українського митця «останнім лицарем слова» й «химерною істотою», що залишається на національному ґрунті за будь-яких обставин, а почасти всупереч ним: «У суспільстві, яке ще не звільнилося від колоніальних комплексів, український письменник залишається останнім лицарем слова. Це він завжди розмовляє українською мовою, тоді як інші, вийшовши з дому на вулицю, закомплексовано переходять на російську. Це його вважають химерною істотою, що з упертістю барана продовжує пробивати закам'янілі від комплексів серця українських людей» [4, с. 5].

У постаті Миколи Хомичевського (Бориса Тена) ці дві складові набуваю особливої виразності, адже він власною життєвою позицією ствердив ту моральну максиму, що її розуміє як іманентну для кожного письменника Володимир Даниленко, – бути лицарем українського слова, з іншого – поза тим, що постать перекладача давно вже є частиною всеукраїнського інтелектуального дискурсу, беззаперечним залишається той факт, що саме з «інтелектуальної тусівки Бориса Тена» постало унікальне регіональне явище – Житомирська прозова школа, котра протистоїть культурі-агресора, адже стала «...найбільшою

літературною лабораторією сучасної української прози, де ведуться відчайдушні експерименти для протидії корозії чужих культур» [3, с. 7] та є «...ланкою загального світового літературного розвитку...» [1, с. 170].

Тож погляньмо, яким постає Микола Хомичевський на сторінках роману «Клітка для вивільги». У цьому будемо мати за опертя не тільки сам роман, а й книгу Євгена Концевича «Тутешня кава», лівову частину якої становлять спогади про Бориса Тена. Мотивацією паралельного використання двох книжок може стати здогад, що сам Володимир Даниленко користався саме цими спогадами (на таку думку наштовхують текстуальні збіги).

Спочатку зупинимосся на історії, у яку вмонтовано постать Миколи Хомичевського. Від першої сторінки Володимир Даниленко поєднує Бориса Тена з життям «солодкоголовою богині» або жінки із села Туровець, голос якої на стільки здивує й заворожить Миколу Хомичевського, що він візьме безпосередню участь у її долі (sic! чи радше не долі, адже талант оперної співачки Аліні так і не вдається зреалізувати). Важливим видається й той факт, що оповідь ведеться від першої особи. Світ дорослих зображено очима дитини. Ймовірно таку нарративну стратегію можна пояснити, з одного боку, тим, що автор проговорює і своє дитинство, тому не дивно, що спорадично місцем дії стає його мала батьківщина, – село Туровець. З іншого боку – письменник вже неодноразово використовував прийом «дитячих очей»: у повісті «Сонечко моє, чорне й волохате» також хлопчик намагається зрозуміти світ дорослих. А ще ймовірніше ця стратегія обумовлена самою постаттю Миколи Хомичевського, який дітей «...любив особливою любов'ю, не проступало в ній терпіння й зверхнього підгравання старших, і дівчора вмить відчувала те – де він здибувався з нею, відразу ж знаходив спільному на рівних. Заводилася якась гра-вовтузня, якесь світле дійство, і щасливі були обидві сторони; дома в Хомичевських завжди товклися гості – родичі з дітьми, і саме Микола Васильович найбільше клопотався малими» [5, с. 22].

Автор роману з першого абзацу наштовхує читача на ту призму, крізь яку він має подивитися на дві долі, що в певний час перетнулися – «туровецької богині» й генія, котрий підкорив собі стихію «сліпого Гомера» та його гексаметрів: «Де ти, солодкоголоса богине, що вийшла на асфальтовий берег провінційного східноволинського міста? Де ти, чий голос і сміх надихав людей, що чули тебе зі сцени? Мені досі сниться, як ми гуляємо з тобою біля повитого виноградом червоного будинку, огороженого парканчиком, а на Житньому базарі сидить сліпий Гомер і речитативом читає свої гексаметри, схожі на прибій Егейського моря» [2, с. 56]. Цікаво, що Володимир Даниленко вдається до обрамлення цієї історії, адже в кінці роману знаходимо наступні слова: «Тоді я думаю, хто ти, солодкоголоса богине, що вийшла на асфальтовий берег провінційного східноволинського міста? Хто ти, чий голос і сміх надихав кобзарів та аедів? Мені досі сниться, як ми йдемо з тобою в будинок, у якому жив Борис Тен, а біля Житнього базару сидить сліпий Гомер і речитативом читає свої гексаметри, схожі на прибій Егейського моря» [2, с. 275]. І якщо для оповідача історії спочатку маленького хлопчика, а потім дорослого чоловіка питання «хто?» має чітку відповідь – це його мати Аліна, то для самого автора та його читача вона не

настільки однозначна. Хто та жінка-вивільга, якою опікувався Борис Тен? На нашу думку, це збірний образ, що поєднує в собі дві жіночі історії. Опертям для такого припущення стають спогади Євгена Концевича з «Тутешньої кави».

Найперше прототипом Аліни може бути дружина Миколи Хомичевського Аполлінарія Леонтіївна Ковальчук, яка закінчила Київську консерваторію та мала чудесний оперний голос: «Маючи сильний голос оперної співачки, по закінченню навчання вона одержала запрошення до Московського театру музичної драми, але, не зважаючи на столичну кар'єру і наперекір наполяганням рідних та деяких друзів, Нара вибрала собі скерування на Далекий Схід, бо там на той час, у тюрмі, перебував, як тепер кажуть, незаконно репресований Микола Хомичевський...» [5, с. 20]. Героїня «Клітки для вивільги» також не зrealізує мрію стати оперною співачкою, бо буде звинувачена владою в причетності до житомирських дисидентів.

Та збіги маємо й з поетесою Іриною Жиленко. У романі Аліна дивує «сивого чоловіка» силою голосу («Її високий голос заглушив дзенькіт трамвая, шум вулиці, людський гамір, туркотіння голубів і зачарував перехожих, які аж залякли, а коли увірвалася музика і спів, заплескали в долоні. І тоді в прочиненому вікні з'явився сивий чоловік, який здивовано запитав: – Це ви співали?» [2, с. 57]) та феноменальною музичною пам'яттю («– А як же ви, не знаючи мови, запам'ятали слова?.. – порушив мовчанку старий. – З першого разу повторити “Вальс Джульєтти”?.. Старий Гуно, напевно, в труні перевернувся б...» [2, с. 59]). Євген Концевич пригадує, що саме це приголомшує Миколу Васильовича в Ірині Жиленко й він шкодує, що вона не захотіла піти до консерваторії: «А почувши, як Ірина Жиленко співає, Микола Васильович був просто приголомшений: – Така сама крихітна, витончена й тендітна, наче з японської мініатюри зійшла, а видула таке дуже голосище, аж дивно, звідки в неї ця сила...» [5, с. 32-33].

Художньо моделюючи постать Миколи Хомичевського, Володимир Даниленко не оминає його візуальної презентації. З перших сторінок роману зустрічаємо чоловіка, який «...мав виразні зморшки, що надавали його обличчю монетного профілю» [2,57]. У «Тамтешній каві» автор спогадів також підкреслює, що у постаті Бориса Тена було щось патріарше (sic! монументальне або «монетне»): «Він рано посивів, і велика чоласта голова в ореолі білого-білого волосся вже здалеку надавала йому ознак надійності і значимості. У ньому було щось патріарше ще задовго до того, як його назвали патріархом українського перекладу...» [5, с. 16].

Дізнаємося, що чоловік мав кремезну статуру («Чоловік був невисокий на зріст, кремезний, присадкуватий...» [2, с. 58]), проникливі очі («Чоловік мав низький деренчливий голос і проникливі глибоко посаджені очі» [2, с. 58] і далі «З-під кущуватих брів на неї дивилися насмішкваті блакитні очі» [2, с. 58]). Схожий візуальний образ Бориса Тена знаходимо й у спогадах Євгена Концевича: «Він був з роду красивих чоловіків, статура його дихала чоловічою силою і впевненістю, голубі проникливі очі випромінювали спокій, рівновагу й мудрість...» [5, с. 16].

Поза зовнішніми характеристиками розкриває Володимир Даниленко й внутрішній світ Миколи Хомичевського. Оповідачеві історії хлопчику Владикю він видається, з одного боку, людиною з іншого часу, імовірно, таким собі книжником, який так легко дає раду Гомерівським гекзаметрам, з іншого – він зовсім не схимник, котрий заховався від світу за книжками, адже щиро й легко комунікує зі світом, емпатує людям: «Нам було так легко, ніби ми знали Миколу Хомичевського багато років і просто сиділи за столом, пили чай, слухали музику і не відчували ні напруги, ні дискомфорту, ні незручності від мовчанки» [2, с. 74]. Євген Концевич також підкреслює схильність Бориса Тена до співчуття й вміння за будь-яких обставин підтримати, порятувати словом: «Мені здається, що не існувало ситуації, навіть найтрагічнішої, до якої Борис Тен, серйозно чи жартома, але завжди вчасно і доречно, не знайшов би заспокійливого, рятувального слова підтримки. Я особисто мав таке від нього слово не раз, мав і тоді, коли довідався, що більше ніколи ногами не ходитиму, мав і тоді, коли цей факт обігрувався на кшталт: якби він не лежав, то все одно не ходив би, – босидів би... Мав, повторюю, не раз, бо находив Микола Васильович слово надії всім, хто його потребував» [5, с. 24]. До речі, у романі натрапляємо на епізод, де автор обігрує ці слова. Євген Концевич запрошує Аліну з Владиком до хати, щоб вони поставили підпис на його легендарному рушникові, і розповідає Миколі Хомичевському про прихід «хлопців із контори». Борис Тен розпитує друга про обставини візиту. Євген Концевич вибухає гнівом: «– Досить, Миколо Васильовичу, цього бетховенського телеграфу, – сердито мовив Євген Концевич. – Що вони мені зроблять? Посадять? Та якщо вони мене із лежачого зроблять сидячим, то я їм за це тільки подякую» [2, с. 177].

У «Клітці для вивільги» Володимир Даниленко говорить про вітальну силу, що відчував кожний, хто спілкувався з Миколою Хомичевським. Автор підкреслює, «не зважаючи на його похилий вік, він випромінював нестримну енергію» [2, с. 60]. А ще, поза складними і трагічними обставинами, не втратив смак життя, тому спілкування вже літнього чоловіка й молодої «солодкоголосої богині» подекуди отримує заледве не еротичного забарвлення: «– У вас такий гарний чайник, – зауважила мама. – Це не чайник, а чайниця, – відповів він. – Бачте, які в неї форми, як у вас» [2, с. 128]. Окрім того, з роману дізнаємося, що Микола Хомичевський любить смачні страви (Аліна неодноразова пригощає його смаколиками), добру наливку. Щоправда щодо алкоголю, то у спогадах Євгена Концевича знаходимо твердження: «Що ж до пиятики взагалі – Микола Васильович мав до неї досить однозначне ставлення – негативне... (...) Мені не раз доводилося сидіти з Миколою Васильовичем за святковим столом, він цей ритуал колективного спілкування любив, ніколи не цурався його; як правило, коли наливали першу чарку, будь що – коньяк, марочне вино, казбонку чи смердючу бурячиху, Микола Васильович спокійно випивав її разом зі всіма; дозволяв собі налити другу чарку і вже з нею витримував ціле дійство...» [5, с. 36]. Вітальна енергія Миколи Хомичевського не вписувалася у межі побутових обрисів, він здатен тримати в голові «всього Гомера», але не дає ладу власному помешканню. Більшість зустрічей у будинку Миколи Хомичевського розпочинаються прибиранням: «У середу ми приїхали до Миколи

Хомичевського, і мама заходилася наводити у його будинку порядок» [2, с. 79] або «Ми прийшли до Миколи Хомичевського. У його домі був хаос, всюди валялися розкидані речі, але мати швидко навела там лад...» [2, с. 109].

Цілком зрозуміло, що на сторінках роману неодноразово згадується титанічна праця Бориса Тена над перекладом і не тільки. На початку роману він безапеляційно стверджує, що для людини ніколи не пізно щось зробити: «Я, Аліно, видав першу перекладену мною книжку “Прометей закутий” у п’ятдесят два, а збірку сонетів “Зоряні сади” – коли мені було вже за сімдесят» [2, с. 61]. Зі слів перекладача дізнаємося, що праця над текстами Гомера стала для нього альфою та омегою. Недаремно годинник у футлярі зупиняється, коли він отримує сигнальний примірник «Іліади»: «Це була остання крапка в моєму житті, – відповів старий. – Мені, Аліно, вісімдесят років. Я виконав усе, що спланував. Я переклав усього Гомера. У мене більше не лишилося ніяких планів. Мені вже можна вмирати» [2, с. 62–63].

Не оминає Володимир Даниленко непростой долі Миколи Хомичевського. Дізнаємося про абсурдність радянської системи, коли «політично неблагонадійній» людині було заборонено жити в місті («правила гри» від вищої політичної касты), але, порушивши цей припис, завжди можна було відкупитися від системи («правила гри» периферійного можновладця): «...мені не дозволяли жити ні в Києві, ні в Житомирі... (...) Часто вночі скрадався додому, як злодій, бо це вважалося порушенням паспортного режиму. Тільки вмошуся до дружини в ліжку, пригріюся, а тут – стук у вікно. Прийшов дільничний міліціонер перевірити, де я. У мене завжди була для таких випадків пляшка горілки. Він брав пляшку, суворо наказував, щоб це було останній раз, я обіцяв, що більше такого не повториться. Та після цього він заставав мене знову, і я знову всовував йому в руки пляшку горілки. І так тривало, доки не помер Сталін» [2, с. 69–70].

Одного разу Борис Тен несподівано відкривається Аліні та її синові: «– Ви знаєте, що я був у радянському й німецькому концтаборах, де мене могли розстріляти або знищити в газовій камері? Але я вижив і сьогодні п’ю наливку і радію, що живий» [2, с. 133]. І далі розповість дві історії, що безпосередньо й опосередковано пов’язані з ним. Спочатку дізнаємося про те, як він заледве незагинув на кораблі під час перевезення у нелюдських умовах в інший табір. У цю історію Володимир Даниленко вплітає й іншу – про мундштук Ягоди й професора Комарницького, який, «висповідавшись» перед в’язнями, вчинить самогубство – вистрибне за борт, закарбувавши у пам’яті Миколи Хомичевського слова: «У людини завжди є вибір, навіть коли його нема» [2, с. 143]. Пізніше, маючи потребу виговоритися («Хомичевський замовк, і я відчув, що він хоче щось розповісти, аби звільнитися від ноші, яку тримав у пам’яті багато років» [2, с. 168]), Борис Тен розкаже історію «колимського роману», що завершився смертю в’язня Петруся Ходжія і гарної жінки Ганни Томей, яка серцем вгадала, що листи з табору їй пише аж ніяк не лейтенант Ларіон Пуговкін, а засуджений за «схиляння перед буржуазною культурою» поет.

Отже, роман «Клітка для вивільги» видається не так історією про «золотоголосу богиню», як історією про Миколу Хомичевського, який постає на його сторінках колоритно й щиро, без пафосу, а з якоюсь особливою авторською

прихильністю. В одному з епізодів твору Микола Хомичевський твердить, що не зміг би розказати про свою непросту долю, бо «отруєний» минулим, і робить здогад, що про нього колись хтось напише: «Я цим отруєний... (...) Писати треба про те, що глибоко не пережив. Тоді це виходить красиво й романтично. Мене мої знання таборів роздушили. Я не хочу про це писати» [2, с. 173]. І Володимир Даниленко написав, віддаючи шану людині «з монетним профілем», праця якої стала засадничою для житомирського регіонального міфу, у якому «...біля Житнього базару сидить сліпий Гомер і речитативом читає свої гекзаметри...» [2, с. 275].

Література

1. Бондаренко Г. Ф. Житомирська прозова школа: особливості художнього світу / Г. Ф. Бондаренко // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: збірник наукових праць. – Київ: Освіта України. – Вип. 23. – 2013. – С. 169–175.
2. Даниленко В. Грози на Туровцем: Родинні хроніки / Володимир Даниленко. – Львів: ЛА «Піраміда», 2014. – 370 с.
3. Даниленко В. Золота жила української прози / Володимир Даниленко / Вечеря на дванадцять персон: Житомирська прозова школа. – К.: Генеза, 1997. – С. 5–12.
4. Даниленко В. Лисоруб у пустелі: Письменник і літературний процес. – К.: Академвидав, 2008. – 352 с.
5. Концевич Є. Тутешня кави / Євген Концевич. – Житомир: «Полісся», 2000. – 240 с.

References (Translated & Transliterated)

1. Bondarenko G. F. Zhitomirskaya prozovaya shkola: osoblivosti khudozhnogo svitu / G. F. Bondarenko // Komparativni doslidzhennya slovyanskikh mov i literatur: zbirnik naukovikh prac. – K.: Osvita Ukraini. – Vip. 23. – 2013. – S. 169–175.
2. Danilenko V. Grozi na Turovczem: Rodinni khroniki / Volodimir Danilenko. – Lviv: LA «Piramida», 2014. – 370 s.
3. Danilenko V. Zolota zhila ukrayinskoyi prozi / Volodimir Danilenko / Vecherya na dvanadcyat person: Zhitomirskaya prozovaya shkola. – K.: Geneza, 1997. – S. 5–12.
4. Danilenko V. Lisorub u pusteli: Pismennik i literaturnij proces. – K.: Akademvidav, 2008. – 352 s.
5. Konczewich Ye. Tuteshnya kava / Yevgen Konczewich. – Zhitomir: «Polissya», 2000. – 240 s.

Olena Yurchuk

Man with a Monetary Profile: Artistic Reception Figures of Mykola Khomychevsky in the Novel «The Cage for the Release» by Volodymyr Danylenko

In this study attention is concentrated on the features of artistic presentation figures of Mykola Khomychevsky (Borys Ten) in the novel «The Cage for the Release» by Volodymyr Danylenko. From the first page the author succeeds in his visual presentation. Volodymyr Danylenko and the inner world of Borys Ten reveal outside the external characteristics. It appears to boy Vladyk as a someone who's on the one hand is a person from a different time probably a scribe, who so easily copes with Homer's hexameters, on the other – he is not inclined, who hid from the world according to the books, because sincerely and easily He communicates with the world, is an empathic. It is understandable that the pages of the novel are repeatedly mentioned the titanic work of Borys Ten on translation and not only. According to the interpreter learn that work on the texts of Homer became for him Alpha and Omneg. No wonder the clock in the case stops when it receives a signal copy of «Iliad».

Key words: artistic reception, family chronicles, regional myth, Zhytomyr prose school.